

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΥΠΟΔΟΜΩΝ ΣΤΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ¹

Παντελής Σκάγιαννης Εντ. Επίκ. Καθηγητής, Τμήμα Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

1. Εισαγωγή

Στο κείμενο αυτό διερευνώνται τα βασικά χαρακτηριστικά του καθεστώτος συσσώρευσης στις μεταπολεμικές περιόδους 1948-1962 και 1962-1967, στην Ελλάδα, και αναζητείται ο ρόλος που έπαιξε η υποδομή σ'αυτά. Η περίοδος αυτή, αμέσως μετά τον πόλεμο και τον εμφύλιο, υπήρξε περίοδος εντατικής ανοικοδόμησης της χώρας, κατά την οποία τέθηκαν τα θεμέλια όλης της μέχρι σήμερα μεταπολεμικής ανάπτυξης. Η διερεύνηση του καθεστώτος συσσώρευσης αποτελεί χρήσιμο εγχείρημα, διότι μέσα από αυτό προσδιορίζονται οι "λεπτομέρειες" της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος μιας χώρας, γίνονται κατανοητές οι συνδέσεις διαφόρων παραμέτρων, όπως για παράδειγμα η σχέση μεταξύ μεταποιητικής βιομηχανίας και υποδομής, καθώς και η σχετική τους βαρύτητα, όπως για παράδειγμα του τομέα της υποδομής.

Σύμφωνα με τη θεωρία της ρύθμισης, ένα μοντέλο ανάπτυξης συντίθεται από ένα "καθεστώς συσσώρευσης" και από έναν "τρόπο ρύθμισης".

Το καθεστώς συσσώρευσης, που θεωρούμε ότι υπάρχει εφόσον παρατηρείται μια σχετική σταθερότητα ενός σχήματος αναπαραγωγής για κάποιο εύλογο χρονικό διάστημα, χαρακτηρίζεται κυρίως από: α) την κατανομή μεταξύ της κατανάλωσης και της συσσώρευσης, που εμφανίζεται ως συνθήκη ισορροπίας ανάμεσα στα τμήματα I και II της παραγωγής, και ως σχέση των όρων αναπαραγωγής του κεφαλαίου και των όρων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, β) την "άρθρωση", και τους όρους της άρθρωσης, του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής μιας χώρας με άλλους τρόπους παραγωγής, και γ) τη σχέση του δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού με τον υπόλοιπο κόσμο, και συνεπώς τη θέση μιας χώρας στη διεθνή διαίρεση εργασίας, σχέση που μπορεί να προσδιοριστεί κυρίως από τον τομέα των εξαγωγών, αλλά και των εισαγωγών. Στο επίπεδο της ισορροπίας ανάμεσα στον τομέα της κατανάλωσης και συσσώρευσης, παίζει σημαντικό ρόλο η οργανωτική αρχή πάνω στην οποία στηρίζεται η παραγωγή, το Υπόδειγμα, ή Παράδειγμα, το οποίο με τη σειρά του περιλαμβάνει τις συνθήκες εκμετάλλευσης, τεχνολογικής εξέλιξης, βιομηχανικής διάρθρωσης και οργάνωσης (βλ. σχετικά M.Aglietta, 1979, A.Lipietz, 1987, R.Boyer, 1988). Πρέπει εδώ να σημειωθεί, ότι σημαντικό επίσης ρόλο παίζει στην ισορροπία του καθεστώτος

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αντιγόνη Λιμπεράκη για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις της στο κείμενο αυτό.

συσσώρευσης, ο σχηματισμός του παγίου κεφαλαίου στις υποδομές². Οι επενδύσεις σε υποδομές για τον ιδιωτικό τομέα μπορούν να αποτελέσουν διέξοδο του κεφαλαίου προς τομείς βραδύτερης ανακύκλησης και συνεπώς αναβολής μιας κρίσης υπερσυσσώρευσης, για δε το δημόσιο τομέα μπορούν να αποτελέσουν εργαλείο ρύθμισης της οικονομίας μέσω του ελέγχου των κεφαλαιακών ροών μεταξύ των δύο τμημάτων της παραγωγής. Συνολικά, οι επενδύσεις σε υποδομές μπορούν έτσι να συνεισφέρουν στην αντιρρόπηση της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους (βλ σχετικά J.Hirsch, 1978, M.Folin, 1981).

Ο *τρόπος ρύθμισης* αποτελεί ένα σύνολο κοινωνικών παραμέτρων, οι οποίες εάν καθίστανται ικανές να εξασφαλίζουν μια σταθερή αναπαραγωγή του καθεστώτος, καλούνται *τρόπος ρύθμισης*. Οι παράμετροι αυτές στηρίζονται στην ιδιαίτερη ιστορία του κάθε κοινωνικού σχηματισμού και έχουν οικονομικές, κοινωνικές πολιτικές και θεσμικές διαστάσεις, αποκρυσταλλωνόμενες σε μηχανισμούς που συνδυάζονται για την αναπαραγωγή του συγκεκριμένου καθεστώτος συσσώρευσης.

Η προσέγγιση βάσει της θεωρίας της ρύθμισης δίνει τη δυνατότητα να ερμηνευθούν τα φαινόμενα όχι μόνο στο θεωρητικό - αφηρημένο επίπεδο, αλλά με την επιστροφή των παραπάνω εννοιών αλλά και άλλων ενδιάμεσων εννοιών (π.χ. δομών, μηχανισμών και στρατηγικών), να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στην εμπειρική και τη θεωρητική κατανόηση των φαινομένων, χωρίς να παραγνωρίζονται το ιστορικό πλαίσιο και οι άλλοι παράγοντες σε μάκρο επίπεδο (π.χ. η διεθνής συγκυρία). Έτσι, δίνεται η δυνατότητα, στη διερεύνηση που ακολουθεί, τα ποσοτικά - στατιστικά στοιχεία να αναλύονται με τρόπο που να επιδέχεται και κοινωνικές και πολιτικές ερμηνείες, ή ακόμα τα στοιχεία αυτά να είναι δυνατό να συντεθούν σε μια συνθετική ερμηνεία, προσπαθώντας να απαντήσουν σε ορισμένες υποθέσεις έρευνας, συγκεκριμένα στο ότι α) το καθεστώς συσσώρευσης άλλαξε σταδιακά μέσα στην ίδια την περίοδο και ότι ο ρόλος που έπαιξε η υποδομή στην αλλαγή αυτή ήταν σημαντικός, β) το ότι η υποδομή στήριξε την ίδια την ανάπτυξη για μεγάλο χρονικό διάστημα, γ) το ότι η υποδομή αποτέλεσε πεδίο μέσω του οποίου επιτυγχάνονταν η ρύθμιση του καθεστώτος συσσώρευσης.

Το συγκεκριμένο μοντέλο στα πλαίσια του οποίου ελέγχονται οι παραπάνω ερευνητικές υποθέσεις για την υπό εξέταση περίοδο δίνει έμφαση στις επενδύσεις του ξένου κεφαλαίου (κυρίως ΗΠΑ) και του κεφαλαίου διασποράς, στις γεωργικές εξαγωγές και στη βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών. Η ανάπτυξη των παραγόντων αυτών ωθεί σε εισαγωγές του τμήματος I και II, στην επέκταση και ένταση της αγοράς της κατοικίας σε συνδυασμό με την αστικοποίηση και την κερδοσκοπία πάνω στη γη, καθώς και σε επενδύσεις στη λοιπή υποδομή, εν τέλει δε στην επέκταση της συσσώρευσης. Σταδιακά ισχυροποιείται η δημιουργία κεφαλαίου υποδομής και Γενικών Συνθηκών Παραγωγής, καθίσταται αναγκαία η δημιουργία Γενικών Συνθηκών Αναπαραγωγής της Εργατικής Δύναμης, και ενώ αυξάνεται η παραγωγικότητα, η αγοραστική δύναμη, και η ένταση συσσώρευσης στο τμήμα I, παρατηρείται αδυναμία υιοθέτησης καθαρόαιμων φορντιστικών προτύπων και παρά τη στροφή προς τη μεταποίηση, η θέση της χώρας παραμένει κατά βάση στην παλαιά διεθνή διαίρεση

2. Υποδομές εδώ θεωρούμε τις κατηγορίες κεφαλαίου της ΕΣΥΕ: α) λοιπά έργα και κατασκευές β) λοιπά κτίρια πλην κατοικιών, και γ) κατοικίες. Κατά συνέπεια, ως 'μη υποδομές' θεωρούνται οι άλλες κατηγορίες του παγίου κεφαλαίου, δηλ. τα μεταφορικά μέσα και ο εξοπλισμός τους, και ο λοιπός εξοπλισμός, στον οποίο υπάγεται και ο μηχανολογικός εξοπλισμός.

εργασίας. Η ένταση συσσώρευσης στην υποδομή οδηγεί σε τάση εξαγωγής κεφαλαίου υποδομής. Στην πορεία αυτή ο ρόλος του κράτους διατηρείται ουσιαστικός και σημαντικός, ενώ η πρόοδος βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην οικονομική και πολιτική εκμετάλλευση της εργασίας.

Με τον τρόπο αυτό θα γίνει κατανοητό ότι η υποδομή (καθώς και οι σχέσεις και ισορροπίες της) μπορεί και πρέπει να θεωρείται ως ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία ενός καθεστώτος συσσώρευσης, και γενικότερα ενός μοντέλου ανάπτυξης. Στο υπόλοιπο της εισήγησης γίνεται αναλυτική διερεύνηση των επί μέρους ουσιαστικότερων στοιχείων του μοντέλου ανάπτυξης, ειδική αναφορά στο ρόλο των υποδομών και παρατίθεται ένα σύντομο συμπέρασμα που συνθέτει τα παραπάνω.

2. Το Μοντέλο Ανάπτυξης και Καθεστώς Συσσώρευσης κατά τις Υποπεριόδους 1948-1962 και 1963-1967

2.1. Οι Βασικές Οικονομικές Παράμετροι του Καθεστώτος Συσσώρευσης

Το καθεστώς συσσώρευσης της περιόδου 1948-1967, όπως και κάθε καθεστώς συσσώρευσης μιας χώρας σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, έχει τα δικά του πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Μέσα απ' αυτά, αναδεικνύονται οι πτυχές του ελληνικού καπιταλισμού που τον διαφοροποιούν από άλλους αντίστοιχους κοινωνικούς σχηματισμούς. Για την υπό εξέταση περίοδο 1948-1967 θα δειχτεί ότι τα αναλυτικά χαρακτηριστικά του καθεστώτος συσσώρευσης τροποποιήθηκαν μεταξύ των δύο υποπεριοδών 1948-1962 και 1963-1967, δημιουργώντας κατά έναν τρόπο τους όρους της μετεξέλιξης του καθεστώτος συσσώρευσης της περιόδου σε μια νέα μορφή του. Όπως θα δειχτεί παρακάτω, η υποδομή έπαιξε καθοριστικό ρόλο στα καθεστώτα συσσώρευσης και των δύο αυτών υποπεριοδών.

Ορισμένα βασικά ζητήματα που είναι *χαρακτηριστικά της πρώτης υποπεριόδου*, στο επίπεδο του καθεστώτος συσσώρευσης, είναι: α) η χαμηλή διείσδυση της μισθωτής σχέσης και η αύξηση των μισθών με πολύ αργούς ρυθμούς, σε ένα πλαίσιο διατήρησής τους σε χαμηλά επίπεδα, σε συνάρτηση με την παραγωγικότητα της εργασίας, β) το μεγάλο βάρος που καταλαμβάνει η πρωτογενής και ιδιαίτερα η γεωργική παραγωγή σε σχέση με τους άλλους δύο τομείς της οικονομίας, γ) η σχεδόν παντελής έλλειψη βιομηχανίας μέσων παραγωγής (τμήμα Ι), και συνεπώς η πολύ μικρή αναλογία της παραγωγής κεφαλαιουχικών αγαθών στο σύνολο της παραγωγής, δ) ο πολύ βραδύς ρυθμός επενδύσεων από την πλευρά του ιδιωτικού τομέα (σε συνδυασμό με λιμνάζουσες καταθέσεις στις εμπορικές τράπεζες που αδυνατούσαν να βρουν διέξοδο), ε) η πεπαικωμένη "οργανωτική αρχή" της παραγωγής, στ) οι όροι εμπορίου που κλίνουν υπέρ των εισαγωγών, ενώ ο βασικός όγκος των εξαγωγών αποτελείται από προϊόντα του πρωτογενούς τομέα, και τέλος, ζ) η μεγάλη στροφή στην κατασκευαστική δραστηριότητα (κατοικία και άλλες υποδομές) και στην ανάπτυξη τομέων των γενικών συνθηκών παραγωγής (π.χ. μεταφορές). Κατά τη *δεύτερη υποπερίοδο*, όπως θα δειχτεί, τα περισσότερα από τα χαρακτηριστικά αυτά υφίστανται τροποποιήσεις τέτοιες ώστε να προσδιορίζουν μια μετεξέλιξη του καθεστώτος σε μια μορφή που όμως δεν κατάφερε να σταθεροποιηθεί.

Αναλυτικότερα:

α) Ενώ τα *κέρδη και τα εισοδήματα* της περιόδου 1954-1965 αυξήθηκαν 2.5 φορές σε σταθερές τιμές (το Εθνικό Εισόδημα αυξήθηκε μόνο 1.9 φορές) (Σ.Μπαμπανάσης, 1985:81), οι μισθοί παρέμεναν σε χαμηλά επίπεδα για μια αρκετά μεγάλη περίοδο. Ο Μηλιός σημειώνει ότι στα 1950, όταν πια η παραγωγή του ελληνικού κεφαλαίου έφτανε τα προπολεμικά επίπεδα, ο μέσος μισθός παρέμενε ακόμη σε επίπεδο μικρότερο του 50% του προπολεμικού (Γ.Μηλιός, 1988:326). Πράγματι, αν ο πραγματικός μέσος όρος του *ημερομισθίου* των εργατών ήταν στα 1938 ίσος με 100, στα 1948 ήταν 55.9, στα 1950 47.7, και μόλις στα 1957 104.9, στα 1959 125.0, στα 1962 145.2, στα 1965 169.5 και στα 1967 217.0 (υπάρχει μια αλλαγή από το 1959 λόγω του ότι συμπεριλαμβάνονται και τα δώρα) (Σ.Μπαμπανάσης, 1985:πιν.60, σελ.261). Παρατηρείται ότι κατά τη *δεύτερη υποπερίοδο εμφανίστηκε μια επιτάχυνση της αύξησης του πραγματικού ημερομισθίου*. Ενώ κατά την περίοδο 1959-62 ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ήταν 4.8% την περίοδο 1962-66 ανήλθε σε 5.9% (Σ.Μπαμπανάσης, 1985:268). Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα στα 1957 εκτιμάται ότι η αμοιβή της εργασίας δεν αποτελούσε παρά 12-15% του συνολικού κόστους παραγωγής (Α.Αγγελόπουλος, εκδ. 1974:335). Αλλά όπως αναφέρθηκε, και η διείσδυση της μισθωτής σχέσης παρέμενε χαμηλή: το ποσοστό των μισθωτών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό παρέμεινε σε όλη την υπό εξέταση περίοδο σε ποσοστά κάτω του 40%, από 31.2% στα 1951 σε 33.6% στα 1961, ενώ την δεύτερη υποπερίοδο αυξήθηκε ελαφρά ταχύτερα για να καταλήξει στα 1971 σε 39.2% (Ν.-Λ. Δουκάκης, 1988:37). Παράλληλα, η *μέση παραγωγικότητα* της εργασίας στη μεταποίηση, με την έννοια της προστιθέμενης αξίας ανά απασχολούμενο, κατά την υποπερίοδο 1951-1961 αυξήθηκε από το 73% στο 103% του συνόλου της οικονομίας (=100%). Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής ήταν περίπου 7% και ήταν χαμηλότερος από την *επόμενη δεκαετία 1961-71* (που περιλαμβάνει τη δεύτερη υπό εξέταση υποπερίοδο), κατά την οποία η *παραγωγικότητα αυξήθηκε* φθάνοντας το 114% ενώ ο αντίστοιχος ρυθμός ήταν 9.2% (Α.Κιντής, 1982:71) άρα και η συσσώρευση εντονότερη.

Τα συνολικά μεγέθη της οικονομίας παρουσίασαν αύξηση σε σταθερές τιμές: το κατά κεφαλήν ακαθάριστο εγχώριο προϊόν διαμορφώθηκε μεταξύ 1948-62 148%, 1962-67 42% και συνολικά 1948-67 253%, το εισόδημα μεταξύ 1948-62 151%, 1962-67 42% και συνολικά 1948-67 260%, ο δείκτης όγκου εξαγωγών μεταξύ 1951-62 130%, 1962-67 72% και συνολικά 1951-67 299%, ο δείκτης όγκου εισαγωγών μεταξύ 1951-62 175%, 1951-67 80% και συνολικά 1951-67 398%, οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου μεταξύ 1948-62 330%, 1962-67 54% και συνολικά 1948-67 564%, και η εθνική ιδιωτική κατανάλωση μεταξύ 1950-62 72%, 1962-67 39% και συνολικά 1950-67 140%.

β) Ο *αγροτικός τομέας*, στη βάση τρεχουσών τιμών, κατελάμβανε το 28.5% του ΑΕΠ στα 1950, ενώ η βιομηχανία περιορίστηκε στα 20.2%. Η σχέση αυτή στα 1960 είχε εξελιχθεί σε 22.8% και 25.7%, και στα 1970 σε 18.2% και 31.4% αντίστοιχα, ενώ οι υπηρεσίες παρέμεναν στάσιμες σε ένα ποσοστό 50.5-51.5% (Κ.Βαϊτσός και Τ.Γιαννίσης, 1987:17). Ο αγροτικός προσανατολισμός ενισχύθηκε και από το γεγονός ότι η κύρια μάζα της παραγωγής της μεταποίησης, τουλάχιστον κατά την πρώτη υποπερίοδο, προέρχονταν από τους κλάδους μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων, αλλά εν πάση περιπτώσει με την πάροδο του χρόνου, και ιδιαίτερα κατά τη δεύτερη υποπερίοδο παρατηρείται μια *σχετική*

υποχώρηση του αγροτικού τομέα και αντίστοιχη αύξηση της βιομηχανίας. Οι βιομηχανίες τροφίμων, ποτών και καπνού στα 1948 παρήγαγαν το 24.6% του βιομηχανικού προϊόντος, ενώ στα 1963 το ποσοστό αυτό είχε πέσει μόλις στα 22.3%, και το 1969 18.9%, αλλά παρά τη διαχρονική πτώση του εξακολουθούσε να παραμένει αναλογικά το υψηλότερο (βλ. Α.Κιντής 1982:48).

γ) Η βιομηχανία μέσων παραγωγής (τμήμα Ι), ιδιαίτερα με τη μορφή των εργαλειομηχανών, ήταν πρακτικά ανύπαρκτη. Οι κλάδοι της βασικής μεταλλουργίας και βιομηχανικών αντικειμένων (κλάδοι 34 - και 37) από 10% του βιομηχανικού προϊόντος που συγκέντρωναν στα 1948 είχαν μόλις προσεγγίσει το 15% στα 1963, και στα 1969 το 23.6% (Α.Κιντής, 1982:48). Παρ' όλη τη διαχρονική άνοδο, η ποιοτική σημασία της μεταβολής αυτής είναι περιορισμένη, καθώς μια σε βάθος ανάλυση σε τριμήνιο κωδικό αποκαλύπτει ότι και ο μικρός ακόμη αυτός όγκος οφείλεται σε δευτερευούσης σημασίας υποκλάδους. Έτσι, ο Κιντής υποστηρίζει ότι ακόμη και μέχρι το 1979 οι ανάγκες της χώρας για μηχανολογικό εξοπλισμό, καλύπτονταν από εισαγωγές κατά 95% (Α.Κιντής, 1982:47). Συνολικά όμως, τα ενδιάμεσα και κεφαλαιουχικά αγαθά αύξησαν το μερίδιό τους στο εγχώριο προϊόν από 22.6% το 1948 σε 36.1% το 1963 και σε 42.2% το 1969, πράγμα που απεικονίζει μια σταδιακή στροφή της οικονομίας. Πάντως, οι ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στον τομέα των ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών στα 1963 ήταν ακόμα στο 52.8% ενώ στα 1968 είχαν αυξηθεί στο 56.6% της συνολικής επένδυσης στη μείζονα βιομηχανία (Ι.Χασσίδ, 1980:110). Ο παρατηρούμενος βραδύτερος ρυθμός επενδύσεων σε σχέση με το προϊόν, πέρα από τις σχετικές χρονικές υστερήσεις (time-lag) είναι εν μέρει δυνατό να ερμηνευθεί με την υπόθεση της μεταβίβασης πόρων από το πρώτο κύκλωμα του κεφαλαίου (παραγωγή καταναλωτικών αγαθών) στο δεύτερο (διαρκή αγαθά και πάγια), αλλά και μέσα στα πλαίσια του δεύτερου από τα διαρκή στα πάγια αγαθά (δηλαδή κυρίως στην υποδομή και την έγγεια ιδιοκτησία). Το φαινόμενο αυτό, εν γένει μιν, μπορεί να αποτελεί μια εξισορροπητική διαδικασία του συστήματος (βλ. D.Harvey, 1982), αλλά στην Ελλάδα σχετίζεται επίσης με προβλήματα σχετικά με την παραγωγικότητα, κερδοφορία, σταθερότητα και δυνατότητες (ή μη) που δίνει η δομή της βιομηχανίας και της κεφαλαιαγοράς.

δ) Ο μέσος ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στον ιδιωτικό τομέα στη μεταποίηση σε σταθερές τιμές κατά την περίοδο 1948-1962 ανήλθε μόνο σε 0.75%, όταν στον δημόσιο έφτασε το 88.34% την ίδια περίοδο. Παρ' όλη τη συμβολή του δημόσιου τομέα, η μεταποίηση συνολικά δεν ξεπέρασε σε ρυθμό το 3.39% που ήταν το χαμηλότερο από όλους τους τομείς της οικονομίας, ενώ τα συνολικά μεγέθη της παρέμεναν χαμηλά. Στη δεύτερη όμως υποπερίοδο 1963-1967, ο ρυθμός στον ιδιωτικό τομέα αυξήθηκε και έφτασε το 13.66%, στον δημόσιο έπεσε σε -45.06% ενώ συνολικά ο ρυθμός είχε αυξηθεί στα 8.45% (P.Skayannis, 1990: appendix). Η καθυστέρηση στις επενδύσεις στη μεταποίηση, φαίνεται και από την πορεία του "λοιπού εξοπλισμού", που περιέχει το μηχανολογικό εξοπλισμό, και συνδυαζόμενη με την αυξητική πορεία των επενδύσεων σε υποδομές στηρίζει την υπόθεση της ροής κεφαλαίου προς εκείνη την κατεύθυνση. Από τις σχετικές στατιστικές σειρές προκύπτει ότι μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του "λοιπού εξοπλισμού" (ένδειξη για τις ιδιωτικές βιομηχανικές επενδύσεις) ανάμεσα στα 1958 και 1962 ήταν -2.5%, ενώ στα 1963-67 αυξήθηκε σημαντικά φτάνοντας

το 14.11%. Το αντίστοιχο μέγεθος για τα *“λοιπά κτίρια”* (κτίρια πλην κατοικιών) την πρώτη υποπερίοδο ήταν 11.27% ενώ τη δεύτερη έπεσε σε 3.39% (PSkayannis, 1990:211). Το γεγονός αυτό παραπέμπει στην κατά την πρώτη υποπερίοδο προετοιμασία βιομηχανικών και άλλων εγκαταστάσεων που αποτελούν υποδομή για διάφορες οικονομικές δραστηριότητες, για την επόμενη υποπερίοδο κατά την οποία η βιομηχανία είχε δυναμικότερη εμφάνιση.

ε) *Η οργανωτική αρχή* της μικρής μεταποιητικής βιομηχανίας που υπήρχε, όταν δεν επρόκειτο για εργαστήρια τεχνιτών, περιελάμβανε ως προς το μέγεθος κατά το πλείστον μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες αν και απασχολούσαν το 70% του εργατικού δυναμικού στη μεταποίηση, παρήγαν μόλις πάνω από το μισό της βιομηχανικής παραγωγής της χώρας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της σχετικής απογραφής του 1958, μόνο το 2.1% των βιομηχανικών επιχειρήσεων είχε πάνω από 20 εργαζόμενους, και το 0.3% πάνω από 100, ενώ το 84.9% είχε πάνω από 5 (G.Coutsoumaris, 1963:79, 37). Η αύξηση δε του μέσου μεγέθους των επιχειρήσεων ήταν εξαιρετικά αργή. Στα 1951 απασχολούνταν 3.6 εργαζόμενοι ανά επιχείρηση, στα 1963 ο αριθμός τους είχε ανέλθει μόλις σε 3.85 ενώ στα 1969 είχε φτάσει το 4.97 (PSkayannis, 1990:305).

Ετσι η *“μικρή ποσότητα και η σχετικά μικρή κλίμακα των μεγάλων μονάδων”* (Α.Κιντής 1982:103) και η κυρίως διπολική βιομηχανία κατέτεινε σε σπατάλη εργατικού δυναμικού στις λίγο παραγωγικές και μικρής κλίμακας δραστηριότητες (Θ.Λιανός, 1975:356-61) και καθιστούσε τη *μαζική παραγωγή και άλλες σύγχρονες μεθόδους δύσκολες να εφαρμοστούν*. Περιορίζε τη διανομή και επηρέαζε τα πραγματικά εισοδήματα και το μέγεθος της αγοράς, καθώς επίσης προκαλούσε σημαντικές αρνητικές οικονομίες κλίμακας στη μεταποιητική βιομηχανία (G.Coutsoumaris, 1963:48-54). Επιπροσθέτως, υπάρχουν ενδείξεις για πολύ χαμηλά επίπεδα εκμηχάνισης ή ημιαυτοματοποίησης στη μεταποίηση (H.Ellis et al, 1964:20 και G.Coutsoumaris, 1963:48-54). Στα 1951 μόνο το 28% των καταστημάτων της μεταποίησης χρησιμοποιούσε *ιπποδύναμη*, ενώ το ποσοστό αυτό στα 1963 ανήλθε μόλις σε 41%, και το 1969 σε 55%. Αντίστοιχα, η μέση ιπποδύναμη ανά κατάστημα ανήλθε από 19 HP σε 22.9 HP από το 1951 στα 1961, και έφτασε τους 29 HP το 1969 (PSkayannis, 1990:305).

στ) Παρά την ελαφρά πρόοδο στην παραγωγή των ενδιαμέσων και κεφαλαιουχικών αγαθών, η *θέση της χώρας στο διεθνές εμπόριο* μέχρι περίπου το 1962, παρέμενε αυτή του εξαγωγέα αγροτικών προϊόντων και ορυκτών, και του εισαγωγέα επεξεργασμένων αγαθών (παρ' όλες τις προσπάθειες για την εφαρμογή πολιτικής υποκατάστασης εισαγωγών με διάφορα προστατευτικά μέτρα). Κατά το τέλος όμως της *δεύτερης υποπεριόδου*, οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων φαίνεται να υποχωρούν και σταδιακά τη θέση τους να παίρνουν τα *μεταποιημένα προϊόντα*.

Πράγματι, σύμφωνα με τα στοιχεία, το 1955 το 92.6% των εξαγωγών ήταν προϊόντα του πρωτογενή τομέα, το 1960 αυτά είχαν κατέβει μόνο στο 90%, *Το 1970 όμως είχαν κατέβει δραστικά στο 59.0%*. Τα μεταποιημένα προϊόντα είχαν ανέβει μόνο από το 7.4% στο 10%. Το 1970 όμως, το ποσοστό αυτό είχε ήδη φτάσει το 41%. Οι εισαγωγές προϊόντων του πρωτογενούς τομέα μειώθηκαν από 48.4% το 1955 σε 37.8% το 1960 και σε 32.5 το 1970, ενώ των μεταποιητικών προϊόντων αυξήθηκαν από 51.6% σε 62.2% και σε

67.5 αντίστοιχα. Η αναλογία του μηχανολογικού εξοπλισμού στην εισαγωγή μεταποιημένων προϊόντων αυξήθηκε από 35.5% σε 38.6% και το 1970 έπεσε στο 29.8% (Κ.Βαίτσοις και Τ.Γιαννίτσης, 1987:47, οι αναλογίες σε τιμές σε εκ. δολ.). Ως αποτέλεσμα των παραπάνω, οι όροι εμπορίου έκλιναν συστηματικά υπέρ των εισαγωγών διαμορφώνοντας καθαρά αρνητικά αποτελέσματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και στο εμπορικό ισοζύγιο της χώρας, και ως εκ τούτου πληθωριστικές πιέσεις.

ζ) *Ο τομέας της υποδομής*, μέσω της διαδικασίας των κατασκευών, και ιδιαίτερα αυτός των δημοσίων κατασκευαστικών έργων και των ιδιωτικών κατοικιών, ήταν αυτός που απεδείχθη ο δυναμικότερος κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Η τάση αυτή του κεφαλαίου προς τις δραστηριότητες των υποδομών εκφράζεται τόσο στους μέσους ετήσιους ρυθμούς αύξησης των επενδύσεων σε υποδομές που έφτασαν μεταξύ του 1948-1962 το 10.28% και μεταξύ του 1963-67 το 5.80%, ενώ της μη-υποδομής το 2.37% και το 1.37% αντίστοιχα, όσο και στις αυξανόμενες τιμές του λόγου της υποδομής προς το υπόλοιπο των συνολικών (δημοσίων και ιδιωτικών) ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου (ΑΕΠΚ) κατά την περίοδο αυτή. Ο λόγος αυτός διατηρήθηκε μεταξύ του 1.8 και του 2.9 για όλη την πρώτη υποπερίοδο εκτός από μια απότομη άνοδο της τιμής στα 3.1 στα 1953 (με ένα μέσο όρο 2.36 και 2.38 στις δύο υποπεριόδους). Κατά τη δεύτερη υποπερίοδο, ο λόγος από 2.8 που ήταν στα 1963 έπεφτε σταδιακά και έφτασε τα 2.02 στα 1967 (P.Skayannis, 1990: 199-201 υπολογισμοί βάσει σταθερών τιμών). Το γεγονός αυτό της *διαχρονικής πτώσης του λόγου της υποδομής προς τη μη υποδομή*, κατά τη δεύτερη υποπερίοδο, δείχνει τη σχετική σημασία που αρχίζει να αποκτά η μη υποδομή, αλλά και τη σχετική κάμψη του αυξητικού ρυθμού της δημόσιας υποδομής σε σχέση με την προηγούμενη υποπερίοδο. Και στις δύο υποπεριόδους, ο βασικός όγκος της υποδομής οφείλεται στο μεν δημόσιο τομέα στα "λοιπά έργα και κατασκευές", στο δε ιδιωτικό τομέα στις κατοικίες. Αφαιρουμένων αυτών τη δεύτερη θέση στην πορεία των ΑΕΠΚ κατείχε ο "λοιπός εξοπλισμός" (βλ. P.Skayannis, 1990).

2.2. Ο Τρόπος Ρύθμισης και το Μοντέλο Ανάπτυξης

Σε ένα πρώτο γενικό επίπεδο, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι η οικονομία βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην *ισχυρή παρουσία του κράτους*. Ο ιδιότυπος αυτός κρατισμός αντανάκλυνε μεν το γεγονός της αδυναμίας για ανάπτυξη από το ενδογενές δυναμικό της χώρας, αλλά επίσης εντάσσονταν σε ένα ιστορικό πλαίσιο σχετιζόμενο με τον εμφύλιο πόλεμο που μόλις είχε προηγηθεί καθώς και με τη γεωγραφική θέση της χώρας σε συνδυασμό με την ένταξή της στο ΝΑΤΟ. Ως αποτέλεσμα του πλαισίου αυτού ήταν και οι υπέρογκες κρατικές δαπάνες για την άμυνα (π.χ. στα 1956 οι αμυντικές δαπάνες αντιπροσώπευαν το 42% του κρατικού προϋπολογισμού, βλ. σχετικά Π.Γιούκας, 1958:23), αλλά και η νομισματική σταθερότητα (βλέπε υποτίμηση του 1953) που ευνόησε τις εξωτερικές συναλλαγές και να δημιουργήσει θετικό κλίμα για αποταμίευση και επενδύσεις, στην κατεύθυνση μιας μονεταριστικής πολιτικής της εποχής, και στην προοπτική που έθετε η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ που υπογράφηκε το 1961.

Ειδικότερα κατά τη *δεύτερη υποπερίοδο*, και ιδιαίτερα κατά τη διακυβέρνηση από την Ένωση Κέντρου, μπορεί να υποστηριχτεί ότι έγινε μια πρώτη προσπάθεια εφαρμογής μιας *πολιτικής Κεϊνσιανικού τύπου*, που στοιχειοθετήθηκε από τις προσπάθειες αύξησης των εισοδημάτων, και των επενδύσεων, διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς, και περαιτέρω ενθάρρυνσης της εισαγωγής κεφαλαίων από το εξωτερικό, πολιτική που εύστοχα ο Χαραλάμπης αποκαλεί "*διοτακτικό Κεϊνσιανισμό*" (βλ. Δ.Χαραλάμπης, 1985:153-5). Στη βάση αυτή, η τάση που ενδυναμώνει είναι αυτή της μαζικής κατανάλωσης, που όμως δεν αντιστοιχείται ακόμη και με αντίστοιχη τάση μαζικής βιομηχανικής παραγωγής.

Στο επίπεδο της *κοινωνικής ρύθμισης*, κατά την πρώτη υποπερίοδο παρουσιάστηκε μια πολιτική στραγγαλισμού των δικαιωμάτων της εργασίας, μέσα σε ένα πλαίσιο γενικότερης ρεθανιστικής πολιτικής καταπίεσης με βασικό στόχο την αριστερά, αλλά και όσες πολιτικές δυνάμεις αντιτάσσονταν στον πολιτικό σχηματισμό της δεξιάς. Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα συγκεκριμένης θεσμικής ρύθμισης που εξυπηρετούσε πολλαπλούς στόχους ήταν ο Ν.2961/54 που, σε μια προσπάθεια "εξορθολογισμού", επέτρεψε τις απολύσεις από τις επιχειρήσεις, πράγμα που αποτέλεσε ένα ακόμα μέτρο για τον έλεγχο της εργασίας (Τ.Τ.Ε, 1977:454-62). Παράλληλα, τόσο λόγω των προβλημάτων από την κρατική καταστολή όσο και λόγω του χαμηλού βαθμού οργάνωσης του εργατικού κινήματος, υπήρχε αντικειμενική δυσχέρεια πραγματοποίησης εργατικών κινητοποιήσεων.

Οι *απεργιακοί δείκτες* κινήθηκαν σε χαμηλά επίπεδα καθ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Συγκεκριμένα, κατά την πρώτη υποπερίοδο, οι απεργίες κυμάνθηκαν από 31.9 ημέρες ανά 1000 μισθωτούς στα 1954 που ήταν το ελάχιστο, μέχρι 116.6 στα 1957 που ήταν το μέγιστο, ενώ ο αριθμός των απεργιών ανά 100.000 μισθωτούς κυμάνθηκε από 8 έως 16. Κατά τη δεύτερη υποπερίοδο υπήρξε αύξηση στον αριθμό των ημερών απεργίας ανά 1000 μισθωτούς σε επίπεδα από 271.7 το 1963 σε 519.7 το 1966, ενώ ο αριθμός απεργιών ανήλθε από 19 σε 44. Η διάρθρωση αυτή δείχνει πολλές μικρές απεργίες, με μέσο όρο απεργιών μεγαλύτερο αυτού της τότε ΕΟΚ, ενώ ο αριθμός των ημερών απεργίας για όλη την περίοδο παρέμεινε χαμηλότερος από το μέσο όρο της τότε ΕΟΚ (Θ.Κατσανέβας, 1983: 140-7). Σημειωτέον, ότι κατά τη *δεύτερη υποπερίοδο* η *γενική αύξηση των απεργιακών δεικτών* πρέπει να συσχετιστεί με την ανάληψη της κυβέρνησης από την πιο φιλελεύθερη Ένωση Κέντρου.

Το πλαίσιο αυτό συμπληρώνεται με την άρρητη πλην σαφή *πολιτική της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης*, σε συνθήκες όπου το δημογραφικό πρόβλημα είχε ήδη δείξει την ύπαρξή του. Η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση κορυφώθηκαν βέβαια κατά τη δεκαετία του 1960. Στο επίπεδο της εξωτερικής μετανάστευσης, στα 1955 έφυγαν 29.787 άτομα, αριθμός που στα 1960 έγινε 47.768 και στα 1965 117.167. Το 1960 είναι η πρώτη χρονιά που το μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Δυτική Ευρώπη ξεπερνά αυτό προς την Αμερική και Αυστραλία (Χ.Ζοϊotas, 1966:34). Στο επίπεδο της εσωτερικής μετανάστευσης, μεταξύ του 1951, 1961 και 1971 ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε από 37.7% σε 43.3% και σε 53.2% ενώ ο ημιαστικός και ο αγροτικός μειώθηκαν από 14.8% και 47.5% το 1951, σε 12.9% και 43.8% το 1961, και σε 11.6 και 35.2 αντίστοιχα (βλ. ΕΣΥΕ, 1977:15, ΕΣΥΕ, 1981:17).

Η αστικοποίηση ως κυριαρχία της πόλης έναντι της υπαίθρου, είχε και μια άλλη διάσταση. Αποκάλυπτε τη σχετική *συνάρθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής* που χωρικά κυριαρχούσε στις μεγαλύτερες πόλεις, με προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής που όμως υποτάσσονταν σ' αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί γενικός, ή κυρίαρχος τρόπος παραγωγής (που εν προκειμένω ήταν ο καπιταλιστικός). Χαρακτηριστική ιδιομορφία στο πλαίσιο αυτό αποτελεί ο προαναφερθείς μικρός αριθμός των μισθωτών σε συνδυασμό με το μεγάλο αριθμό των συμβοηδόντων μελών της οικογενείας σε πολλές οικονομικές δραστηριότητες, και πάντως όχι μόνο σε αγροτικές. Στα 1951 το 16.2% των οικονομικώς ενεργών ήταν μη αμειβόμενα συμβοηδόντα μέλη κυρίως στην πρωτογενή παραγωγή, ενώ στα 1961 αντί να μειωθεί το ποσοστό αυτό αυξήθηκε δραματικά, αγγίζοντας το 28.6%. Στα 1971 είχε όμως πέσει σε 18.3%. Παράλληλα, το ποσοστό των αυτοαπασχολουμένων κυμάνθηκε από 37.9% σε 31.8% και σε 34.4% στα 1951, 1961 και 1971 αντίστοιχα (ΕΣΥΕ, 1951, ΕΣΥΕ, 1961, ΕΣΥΕ, 1971). Στο βαθμό που η αδύνατη (προκαπιταλιστική) πλευρά της συνάρθρωσης εντοπίζεται στον αγροτικό χώρο, μπορεί να κατανοηθεί και η "εξάρτηση", του χώρου αυτού από τα μητροπολιτικά κέντρα, και ειδικά για τη συγκεκριμένη περίοδο από την Αθήνα. Η εξάρτηση αυτή που υλοποιούνταν μέσω του ίδιου του κράτους και της Αγροτικής Τράπεζας, με τις ψηλές τιμές ασφαλείας, τα δάνεια, και το γενικό πρόγραμμα εγγειοβελτιωτικών έργων, αποτελούσε ταυτόχρονα και μια μορφή αναγκαστικής "πατερναλιστικής" στήριξης του τομέα αυτού από το κράτος.

Οι όποιες προσπάθειες *ρύθμισης του χώρου* στην Ελλάδα, υπό τις δεδομένες συνθήκες, ιδιαίτερα της πρώτης υποπεριόδου, ήταν ανεπαρκείς και δεν απέφεραν σημαντικά αποτελέσματα. Η ρύθμιση του χώρου επιχειρήθηκε κατά την πρώτη υποπερίοδο με κίνητρα για την επαρχιακή βιομηχανία, όπως αυτά των Νόμων και Διαταγμάτων 942/49, 2176/1952, 2901/1954, 3206/55, που όμως υπονομεύθηκαν από τους 3949/1959, 4171/1961 που επεξέτειναν διάφορα κίνητρα στην Αθήνα (Ε.Ανδρικοπούλου, 1984:152-6). Ήδη στα 1961 ο προβληματισμός για την περιφερειακή ανάπτυξη είναι ακόμη εν πολλοίς περιορισμένος στα ζητήματα της περιφέρειας ως γεωργικού χώρου. Το αυτό ισχύει και για τις σχετικές προτάσεις ανάπτυξης (βλ. Ξ.Ζολώτας, 1961). Ακολούθως όμως, κατά τη δεύτερη υποπερίοδο, με Νόμους και Διατάγματα όπως οι 284/1963, 416/1963, 4458/1965, έγινε μια προσπάθεια παραπέρα ενίσχυσης της επαρχιακής βιομηχανίας, και συνεπώς τόνωσης του επαρχιακού χώρου (βλ. σχετικά, Ε.Ανδρικοπούλου, 1984:152-6). Παρά όμως τις σχετικές κινήσεις, η χωροθέτηση της βιομηχανίας και η δυναμική της οικονομίας συνολικά παρέμεινε Αθηνοκεντρική.

Το γενικό πλαίσιο της ρύθμισης, είχε εν κατακλείδι τα εξής χαρακτηριστικά: την παρουσία ενός συγκεντρωτικού κράτους (ελλείπει ισχυρών επιχειρηματικών ομάδων) που αποτέλεσε μοχλό της ανάπτυξης με αιχμή της την υποδομή, μέσω της άσκησης πολιτικών σχετικών με τους όρους αναπαραγωγής της εργασίας, παραγωγής και στήριξης τάξεων και στρωμάτων, αλλά όχι μέσω της άσκησης μιας συνεκτικής και εκσυγχρονιστικής βιομηχανικής πολιτικής ή και περιφερειακής πολιτικής. Πιο συγκεκριμένα ρυθμιστικά πλαίσια, με την έννοια που είναι αυτά κατανοητά για την περίοδο του φορντισμού, απουσίαζαν. Έτσι για παράδειγμα, δεν υπήρξε σύνδεση μισθών και παραγωγικότητας, δεν πραγματοποιούνταν συλλογικές διαπραγματεύσεις, ενώ το αντικείμενο διαμάχης κεφαλαίου - εργασίας

περιορίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στο ύψος του μισθού. Στο επίπεδο των χωρικών ρυθμίσεων ευνοήθηκε η αποψίλωση της υπαίθρου τόσο με την πολιτική μετανάστευσης, όσο και με τις ανεπαρκείς και αντιφατικές ρυθμίσεις για τη βιομηχανία, ενώ παρατηρείται επίμονη επιβίωση προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής.

Με βάση τα κύρια χαρακτηριστικά του καθεστώτος συσσώρευσης και του τρόπου ρύθμισης, το διαφαίνόμενο μοντέλο ανάπτυξης:

α) εντάσσει τη χώρα σ' αυτό που θα ονομάζαμε *παλαιά διεθνή διαίρεση εργασίας* (βλ. σχετικά και ALipietz, 1987), με έμφαση στις εξαγωγές πρώτων υλών και αγροτικών προϊόντων. Όμως η σταδιακή μετατόπιση του βάρους προς τα μεταποιημένα προϊόντα, *αλλάζει σταδιακά την εικόνα*. Παρουσιάζονται τάσεις μετεξέλιξης σε μια μορφή περιφερειακού φορντισμού (συνεπικουρούμενου από τον "διστακτικό Κεϊνσιανισμό") κατά τη δεύτερη υποπερίοδο, τάση που δεν είναι όμως σταθεροποιημένη και ούτε απαλλαγμένη από τα στοιχεία που στοιχειοθετούν την ένταξη της χώρας στην παλαιά διαίρεση εργασίας.

β) αποκαλύπτει χαρακτηριστικά του προτύπου της *εκτακτικής συσσώρευσης*, καθώς η αρχική τάση είναι αυτή της επέκτασης της μισθωτής εργασίας με αργούς όμως ρυθμούς, και όχι της έντασής της. Κατά τη δεύτερη υποπερίοδο όμως, φαίνονται τα σημεία περάσματος στο πρότυπο της *εντακτικής συσσώρευσης*.

γ) αναδεικνύει την *κλίση του καθεστώτος στην κατασκευή υποδομών* (κυρίως κατοικία και άλλα έργα και κατασκευές). Το σημείο αυτό αποτελεί σημείο κλειδί για τις εξελίξεις, και θα αναλυθεί περισσότερο παρακάτω.

δ) αναδεικνύει σε *βασικούς παράγοντες της οικονομίας*: α) το κράτος, ελλείψει συγκροτημένης τοπικής αστικής τάξης, β) τις ΗΠΑ και γ) το *ελληνικό κεφάλαιο της διασποράς*. Όλοι αυτοί οι παράγοντες επίσης κινούνται σε μεγάλο βαθμό μέσω των υποδομών. Το σημείο αυτό επίσης θα αναλυθεί παρακάτω.

3. Η Ανάπτυξη των Υποδομών

Όπως δείχτηκε από τα ποσοτικά στοιχεία που παρατέθηκαν, κατά την εξεταζόμενη περίοδο η υποδομή (λοιπά κτίρια, λοιπά έργα και κατασκευές, κατοικίες) αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό και με γρήγορους ρυθμούς. Η ανάπτυξη αυτή ήταν αναμενόμενη για μια χώρα σαν την Ελλάδα που έβγαине ερειπωμένη από τον πόλεμο.

Μέσω του Δόγματος Τρούμαν, και του Σχεδίου Μάρσαλ, το ελληνικό κράτος έλαβε περίπου 3 δισ. δολ. από το 1946 μέχρι τουλάχιστον το 1953, με τη μορφή βοήθειας ή δανείων. Τα μισά απ' αυτά διοχετεύθηκαν σε στρατιωτικούς σκοπούς, ειδικότερα στα έξοδα του εμφυλίου, και τα άλλα μισά στα πολύ βασικά έργα της ανοικοδόμησης, κυρίως αγροτικές και αστικές υποδομές, συμπεριλαμβανομένου και του οικισμού, στην υποστήριξη μεριδίων του κεφαλαίου, κυρίως του εφοπλιστικού, αλλά και ορισμένων μεταποιητικών βιομηχανιών, τη χρηματοδότηση μικροαστικών στρωμάτων, και τον τομέα της ενέργειας για τη βραδεία επανεκβιομηχάνιση (ΤτΕ, 1978:354, Α.Μοσχονάς, 1986:50-1, C.A.Munkman, 1958, Γ.Μηλίας, 1988:326).

Η δραστηριότητα της κατασκευής των υποδομών επιτελούνταν μέσω κεντρικά ελεγχόμενων έργων και συνδύαζε κατά την ίδια στιγμή πολλούς στόχους. Για παράδειγμα,

η δημιουργία φυσικής πρόσβασης για τα περισσότερα μέρη της χώρας εξυπηρετούσε το στόχο της ανοικοδόμησης, της άμυνας και των πολιτικών εντυπώσεων, με δεδομένο το αμερικανικό ενδιαφέρον για τη στρατηγική θέση της χώρας. Το ενδιαφέρον αυτό ιδιαίτερα την περίοδο εκείνη είχε παρεμβατικό χαρακτήρα και επηρέαζε ευθέως τις εξελίξεις (Κ. Τσουκαλάς, εκδ.1981:109-17, Δ.Χαραλάμπης, 1985:61, 78-9). Προς επιβεβαίωση της θέσης αυτής ο Μunkman παρατηρεί ότι μεταξύ του 1948 και του 1952 όλες οι δαπάνες για ανάπτυξη του κεφαλαίου ελέγχονταν απ'ευθείας από την Αμερικανική Αποστολή (C.A.Munkman, 1958:72). Πέρα από τους πολιτικο-στρατιωτικούς λόγους για τους οποίους συνέβαινε αυτό, πρέπει να τονιστεί ότι ο έλεγχος γινόταν μέσα σε κενό οικονομικής πολιτικής, δηλαδή κάτω από την αδυναμία του δημόσιου τομέα να διαμορφώσει κάποια οικονομική στρατηγική ανάπτυξης.

Δείχνοντας τη σχέση μεταξύ των ΗΠΑ, των έργων υποδομής, και της Άμυνας, ο Αρχηγός Ελέγχων και Ερευνών της Αμερικανικής Αποστολής στην Ελλάδα, Μunkman, τονίζει το ρόλο των ομίλων Αμερικανών εργολάβων που ήρθαν στην Ελλάδα για να αναλάβουν διάφορα δημόσια έργα (π.χ. επισκευή του λιμανιού του Πειραιά, διάνοιξη της δώρυγας της Κορίνθου, επισκευή οδών, κατασκευή ή επισκευή στρατηγικών δρόμων, κλπ.). Οι εργασίες αυτές έγιναν βασικά από δύο ομίλους (Atkinson-Drake-Park και Steers-Grove) κάτω από την επίβλεψη των αμερικανικού στρατιωτικού σώματος του μηχανικού. Το στρατιωτικό σώμα του μηχανικού και οι εργολάβοι αποσύρθηκαν το Μάιο του 1949, μετά από επιχειρήσεις δεκαοκτώ μηνών (C.A.Munkman, 1958:57).

Από το 1953, τα έργα συνεχίστηκαν κάτω από ένα δυναμικό πρόγραμμα του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, ενώ λόγω του προγράμματος πολλοί τοπικοί εργολάβοι, συχνά χωρίς σημαντικό κεφάλαιο, αναδείχτηκαν ως επιχειρηματίες (C.A.Munkman, 1958:193-201). Συγκεκριμένα, η δραστηριότητα αυτή διεξάγονταν μέσω μεγάλου αριθμού προσωπικών, μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων. Σύμφωνα με τον Ταρπάγκο, σχηματίστηκαν σταδιακά εξειδικευμένες μεσαίες εταιρείες για διάφορους τομείς έργων, π.χ. αρδεύσεις, κατασκευές οδών, θεμελιώσεις, κλπ, ενώ προς το τέλος της περιόδου εμφανίστηκαν ακόμα μεγαλύτερες που είχαν τη δυνατότητα να αναλάβουν οποιοδήποτε κατασκευαστικό έργο (Α.Ταρπάγκος, 1985:103).

Γίνεται φανερό, ότι η αυξανόμενη σημασία υποδομής και οι δραστηριότητες των ΓΣΠ στα πρώτα τους στάδια ενορχηστρώθηκαν από τις ΗΠΑ και το ελληνικό κράτος, και έλαβαν στενά υπόψη τους τα συμφέροντα του τοπικού και διεθνούς κεφαλαίου.

Παράλληλα με τα γενικά δημόσια έργα, η αυξητική πορεία της εσωτερικής μετανάστευσης και της αστικοποίησης άρχισε να τροφοδοτεί την κατασκευή αστικών υποδομών και τη λειτουργία δραστηριοτήτων στους τομείς των γενικών συνθηκών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Καθώς επιτεινόνταν η συρροή του πληθυσμού από την ύπαιθρο προς τα αστικά κέντρα σε μια προσπάθεια να βρουν καλύτερη απασχόληση στην αυγή της επανεκβιομηχάνισης, η κατασκευή κατοικιών και αστικών υποδομών γινόταν ολοένα σημαντικότερη και αποτέλεσε σοβαρό τομέα της αξιοποίησης του κεφαλαίου. Η μικρή, μεσαία και διεθνής αστική τάξη ανακάλυψε τη γη ως "διαθέσιμο" το οποίο οι ξένοι δεν μπορούσαν να παράγουν, και ως πηγή εισοδήματος που δεν υπέκειτο στους κινδύνους του διεθνούς ανταγωνισμού (ΟΜ, 1975:13-20). Στη δραστηριότητα αυτή έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο

και η ομογένεια. Πολλά από τα κεφάλαια που επενδύθηκαν σε οικοδομές προέρχονταν από την πηγή αυτή.

Οι κατοικίες ειδικά, ιδιαίτερα με τη μέθοδο της αντιπαροχής, εκτινάχθηκαν, περισσότερο δε από παντού στην Αθήνα. Κυρίως χρηματοδοτήθηκαν από την εγχώρια αποταμίευση η οποία κατά πολύ ξεπέρασε τις ιδιωτικές επενδύσεις (H.Ellis, et al, 1964:40, 205). Η δραστηριότητα αυτή, μετά από μια αρχική περίοδο χρηματικών ενέσεων από την αμερικανική βοήθεια, αφέθηκε στα χέρια της τοπικής ιδιωτικής αγοράς, των κερδοσκοπών γης και των εργολάβων. Αποτέλεσε το 50% των ιδιωτικών επενδύσεων και το 31% των συνολικών, αναδεικνυόμενη σε μια από τις ψηλότερες στον κόσμο. Ήταν η βασική απασχόληση του ιδιωτικού κεφαλαίου, και δείχνει ότι οι άλλες παραγωγικές επενδύσεις ήταν αρκετά χαμηλές (Α.Κιντής, 1982:35-6). Όπως προκύπτει από τα στοιχεία, οι *"κατοικίες"* είχαν το μεγαλύτερο όγκο ανάμεσα σε όλες τις ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου στον ιδιωτικό τομέα και από μόνες τους ήταν μεγαλύτερες από όλο το κεφάλαιο μη-υποδομής. Για παράδειγμα, στα 1958 οι ΑΕΠΚ σε κατοικίες στον ιδιωτικό τομέα (σταθερές τιμές 1970) ήταν 7.4 δισ., ενώ οι επενδύσεις σε μη-υποδομή (μεταφ. μέσα και λοιπός εξοπλισμός) ανέρχονταν μαζί σε 6.5 δισ. Η αντίστοιχη σχέση στα 1962 ήταν 10.2 δισ. και 7.1 δισ., και στα 1967 ήταν 15.2 δισ. και 14.0 δισ. *Παρομοίως, το καθοριστικό στοιχείο στις ΑΕΠΚ στο δημόσιο τομέα ήταν τα "λοιπά έργα και κατασκευές"* που παρουσιάζει μια σταθερή διαχρονική άνοδο από το 1958-1967. Ως αποτέλεσμα, τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα, υπήρξε μια αυξανόμενη τάση για επενδύσεις σε υποδομή, μέσω της κατασκευαστικής δραστηριότητας που αποτέλεσε τη σημαντικότερη δραστηριότητα του τοπικού στοιχείου στον επίσημο τομέα της οικονομίας. Η δραστηριότητα αυτή εκφράστηκε και μέσω των τεχνικών κατασκευαστικών εταιρειών οι οποίες μάλιστα απ' ενός μεν ακολούθησαν πορεία συγκέντρωσης (Δ.Μπενάς, 1976), απ' ετέρου δε είχαν ελάχιστο έλεγχο από το ξένο κεφάλαιο.

Το ελληνικό κοσμοπολίτικο κεφάλαιο που ενέτεινε τη δραστηριότητά του στον εφοπλισμό και τις μεταφορές ενεπλάκη επίσης στην υποδομή και τις δραστηριότητες των ΓΣΠ, είτε έμμεσα μέσω των τραπεζών που δανείζουν το κράτος για να αναπτύξει τις υποδομές και τις δραστηριότητες των ΓΣΠ, είτε άμεσα όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Ολυμπιακής Αεροπορίας, ή όπως στην περίπτωση των επενδύσεων σε γή ή στην ανάπτυξη του τουριστικού τομέα που συμπεριελάμβανε μεγάλα κατασκευαστικά έργα. Το γεγονός συνέβη και αντίστροφα: για παράδειγμα τα ναυπηγεία Σκαρामαγκά στήθηκαν από τον ίδιο το Νιάρχο για να εξυπηρετήσουν το εφοπλιστικό κεφάλαιο στη δραστηριότητα των μεταφορών. Με την ίδια έννοια, φαίνεται ότι και ένα σημαντικό ποσό τόσο των βιομηχανικών κερδών (βλ. Μ.Δελιβάνη, 1981:37-8) όσο και των αδήλων πόρων και της παραοικονομίας διοχετεύθηκε προς τον τομέα της κατοικίας και γενικότερα των κατασκευών και των ΓΣΠ, συντείνοντας στη γιγάντωση του τομέα.

Όπως έχει μέχρι τώρα γίνει φανερό, οι τέσσερις καθοριστικοί παράγοντες της οικονομίας την περίοδο εκείνη, δηλαδή το αμερικανικό και ξένο κεφάλαιο, το κεφάλαιο της διασποράς, τα τοπικά νεοεμφανιζόμενα επιχειρηματικά στρώματα, και το κράτος, συνηγόρησαν για επενδύσεις στον τομέα της υποδομής και των ΓΣΠ ο καθένας για τους δικούς του ιδιαίτερους λόγους, και εν σιμαχία μεταξύ τους. Οι αντικειμενικές συνθήκες, ιδιαίτε-

ρα ο φαύλος κύκλος της αστικοποίησης, και τα αδιέξοδα που αντιμετώπιζε η ανάπτυξη της μεταποιητικής βιομηχανίας επέδρασαν αποφασιστικά. Ειδικά για τις επενδύσεις σε κατοικία, ο Ellis παραθέτει δώδεκα λόγους για την εντυπωσιακή τους ανάπτυξη, ανάμεσα στους οποίους και ο των περιορισμένων εναλλακτικών δυνατοτήτων επενδύσεων (H.Ellis et al, 1964:200-30). Η δραστηριότητα αυτή είχε επίδραση τόσο στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου, όσο και της εργασίας. *Η "κατοικία" συνέβαλε στην ανάπτυξη μιας πλειάδας συνδεδεμένων βιομηχανιών* όπως τοιμέντου, τούβλων, κεραμικών, εξόρυξης, κλπ, οι οποίες μάλιστα κατελάμβαναν υψηλές θέσεις στην ιεραρχία των ελληνικών βιομηχανιών από άποψη μεγέθους. Για παράδειγμα, στα 1969 η Χαλυβουργική ήταν 2η, η ΑΓΕΤ 4η, η ΤΙΤΑΝ 7η, κλπ. (βλ. ΣΕΒ, 1970). Οι απασχολούμενοι στις οικοδομές και διάφορα έργα από 70.000 που ήταν το 1951 έφτασαν τις 180.000 το 1961 και τις 260.000 το 1971 (βλ. αντίστοιχες απογραφές).

Θα αναρωτηθεί κανείς γιατί η τέτοια ανάπτυξη των υποδομών δε συνοδεύτηκε και από αντίστοιχη και παράλληλη ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα. Ο βιομηχανικός τομέας θα μπορούσε να είχε αναπτυχθεί από δύο βασικές πηγές: α) το τοπικό κεφάλαιο, και β) το ξένο, δυτικό, κεφάλαιο και ιδιαίτερα το αμερικανικό.

Κατά την πρώτη, τουλάχιστον, υποπερίοδο, το τοπικό στοιχείο, στην πραγματικότητα δεν είχε τα μέσα να ξεκινήσει σημαντικές επενδύσεις. Με μια έννοια, το κράτος έπρεπε να δράσει για λογαριασμό του κεφαλαίου, ή ακόμα να ωθήσει το κεφάλαιο να παίξει τον ταξικό του ρόλο, για το ίδιο το μακροπρόθεσμο συμφέρον του. Όμως από το τοπικό κεφάλαιο δεν μπορούσαν ακόμα να προέλθουν σημαντικές επενδύσεις. Η "ελαφρά" βιομηχανία του τμήματος II (ιδιαίτερα τα τρόφιμα και η υφαντουργία) ήταν η μόνη ικανή να ξεκινήσει επιχειρηματικές κινήσεις στο μεταποιητικό τομέα. Τα επίπεδα αυτών των κλάδων, όσον αφορά στο εγχώριο προϊόν παρέμεναν αρκετά υψηλά καθ'όλη την περίοδο, αν και το μερίδιό τους σταδιακά το έπαιρναν τα κεφαλαιουχικά και ενδιάμεσα αγαθά.

Το μόνο κεφάλαιο που κατά την πρώτη υποπερίοδο ήταν ικανό να δημιουργήσει εισροή επενδύσεων και να προωθήσει την εκβιομηχάνιση ήταν το αμερικανικό κεφάλαιο, το οποίο είχε ήδη εγκαθιδρύσει στενές σχέσεις με το ηγεμονικό τμήμα της αστικής τάξης, ειδικότερα με το χρηματιστικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο της διασποράς. Οι εφοπλιστές, που είχαν γίνει πλουσιότεροι μετά τον πόλεμο, ιδιαίτερα μετά την "αγορά" των 100 liberties από τους Αμερικανούς, δεν ενδιαφέρονταν όμως για βιομηχανικές επενδύσεις στη μεταποίηση σε μια χώρα με πολύ μικρή εσωτερική αγορά, και προβληματική κερδοφορία και ως αποτέλεσμα προτίμησαν να εμπλακούν στις διεθνείς μεταφορές που ήταν ένας τομέας στον οποίο είχαν τεχνογνωσία και όπου η απόδοση των επενδύσεων ήταν μεγαλύτερη και γρηγορότερη. Από την άλλη, το πρόγραμμα ανασυγκρότησης της Αμερικανικής Αποστολής, ούτως ή άλλως, έθεσε σε κίνηση το νεοαναπτυσσόμενο στρώμα των εργολάβων δημοσίων έργων. Επιπροσθέτως, αν και είναι προβληματικό να υποστηρίξει κανείς ότι θα μπορούσε να είχε αναπτυχθεί αξιόλογη βιομηχανία σε μια χώρα που στερούνταν τη βασική υποδομή, δεν μπορεί κανείς εύκολα να παρακάμψει τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι οι Αμερικανοί εναντιώθηκαν ευθέως στις πρώτες προσπάθειες εκβιομηχάνισης (βλ. Κ. Τσουκαλάς, εκδ. 1981:117, και Γ.Μηλιός, 1988:326).

Η εναγώνια προσπάθεια προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου στη χώρα, με νόμους όπως ο Ν.2687/53 για την "προστασία του ξένου κεφαλαίου" όσο και οι προσπάθειες του κράτους να κινητοποιήσουν τις σημαντικότερες τράπεζες (Τράπεζα της Ελλάδος και Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος) για να μεσολαθήσουν για την εισροή του ξένου κεφαλαίου, δεν απέφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα κατά την πρώτη υποπερίοδο. Η μέση ετήσια επένδυση ξένου κεφαλαίου την περίοδο 1954-60 ήταν μόνο \$5.7 εκ. Κατά τη δεύτερη υποπερίοδο όμως, μεταξύ των ετών 1961 -1967, το μέγεθος αυτό εκτινάχθηκε σε \$61.7 (Κ.Βαΐτσος και Τ.Γιαννίσης, 1987:63).

Με αυτή την έννοια, το επιθυμητό πρότυπο εκβιομηχάνισης (της δημιουργίας ισχυρών βασικών βιομηχανιών ως οικονομικών πόλων ανάπτυξης, και της λογικής της υποκατάστασης εισαγωγών) που είχε προκύψει μέσα από τις ενδοαστικές διαμάχες που εκφράστηκαν από τους Ζολώτα και Βαρβαρέσο, δεν μπορούσε να λειτουργήσει τόσο αποτελεσματικά όπως υποτίθεται ότι θα έπρεπε. Παρά το ευνοϊκό πλαίσιο, ούτε η αναμενόμενη εισροή επενδύσεων από το εξωτερικό πραγματοποιήθηκε, καθώς ήταν πολύ δύσκολο και για το ξένο κεφάλαιο (εκτός του αμερικανικού) να επενδύσει στο βαθμό που και το ίδιο είχε ανάγκη μιας περιόδου ανασυγκρότησης μετά από τον πόλεμο, αλλά ούτε και πραγματοποιήθηκαν σημαντικές επενδύσεις από το τοπικό κεφάλαιο. Οι ελλείψεις διαχειριστικής ικανότητας, τοπικού κεφαλαίου, των απαραίτητων υποδομών, και του σχεδιασμού, επιδείνωναν την κατάσταση. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ακόμη και το 1960, ο καθηγητής Ανδρεάδης τόνιζε την ανάγκη για την οικοδόμηση θεσμών σχετικών με ιδιωτικές επενδύσεις, αλλά και την ανάγκη που υπήρχε για ιδιωτικές επενδύσεις, τόσο από το εξωτερικό όσο και από το εσωτερικό (βλ. Σ.Ανδρεάδης, 1960:13).

Στη δεύτερη βέβαια υποπερίοδο, όπως δείχτηκε, παρουσιάστηκε μια στροφή προς την παραγωγή βιομηχανικών αγαθών και δη ενδιαμέσων, με παράλληλη αύξηση των μεγεθών των βιομηχανικών καταστημάτων, από άποψη απασχολούμενων, ιπποδύναμης, κλπ, εξέλιξη η οποία συνοδεύτηκε, ή και στηρίχθηκε στην εισβολή του ξένου κεφαλαίου³ που αφ'ενός είχε σχετικά ανακάμψει έχοντας εισέλθει σε φάση διεθνοποίησης, και μπορούσε να προχωρήσει σε επενδύσεις, και αφ'ετέρου αντιμετώπιζε πλέον μια χώρα όπου τα πρώτα βήματα είχαν γίνει προκειμένου να αναιρεθούν δύο βασικά μειονεκτήματα α) η έλλειψη υποδομών που συνεπάγονταν τη χαμηλή παραγωγικότητα, και β) η επιχειρηματική αδυναμία, που με τη διαδικασία της ανάπτυξης, της φιλελευθεροποίησης της πολιτικής και της οικονομικής ολοκλήρωσης στην οποία ήδη είχε εισέλθει η χώρα, έβαινε μειούμενη. Ταυτόχρονα υπήρχε και το πλεονέκτημα των μέτρων προστατευτισμού και των ευνοϊκών επενδυτικών όρων (κίνητρα, κλπ). Στην εξέλιξη αυτή, ο ρόλος του τοπικού κεφαλαίου δεν ήταν μεγάλος, καθώς δεν έγιναν από τοπικούς φορείς ανάλογα μεγάλες και πολλές επενδύσεις, ενώ η ίδια η ανάπτυξη βασίστηκε στο θεσμικό πλαίσιο της προηγούμενης υποπεριόδου συμπληρωμένο με νόμους όπως ο 4171 (για την ανάπτυξη της χώρας) και ο 4458 (για τα βιομηχανικά κίνητρα).

3. Ο Μπενάκης υπολογίζει ότι μεταξύ του 1961-67 εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα 125 ξένες επιχειρήσεις, ενώ από το 1945 μέχρι το 1960 μόνο 49, και πριν από τον πόλεμο 61. Ο Καραγιώργας εκτιμάει τον έλεγχο των ξένων μονοπωλίων σε 70-80% σε μερικούς κλάδους, και σε 30-40% στο σύνολο της μεταποίησης (Δ.Μπενάκης, 1976:202, Σ.Καραγιώργας 1978:20).

Όπως δείχτηκε, η εκ των πραγμάτων πολιτική για την υποδομή στην πρώτη υποπερίοδο ήταν του τύπου της εκτεταμένης παροχής βασικών υποδομών και της δημιουργίας ΓΣΠ, και εξυπηρετούσε το στόχο της αναγκαίας προϋπόθεσης για την επόμενη υποπερίοδο όπου η βιομηχανική παραγωγή αυξήθηκε, χωρίς όμως η ίδια η υποδομή να υποχωρήσει, παρά μόνο να μετριάσει τους ρυθμούς της σε σχέση με τη βιομηχανία. Επιπροσθέτως, η υποδομή, τόσο ως κατοικία όσο και ως κατασκευαστικά έργα, αλλά και οι ΓΣΠ ήταν σε μεγάλο βαθμό από πλευράς υλοποίησης (και οι δραστηριότητες των ΓΣΠ συχνά από πλευράς κυριότητας) στα χέρια του ιδιωτικού κεφαλαίου (αν και κάτω από την αιγίδα του κράτους), και λειτουργούσαν ως μηχανισμός για τη δημιουργία τάξεων και ως μοχλός για την τοπική συσσώρευση κεφαλαίου και την κινητοποίηση της οικονομίας. Παρ' όλ' αυτά, πρέπει να σημειωθεί ότι πέραν της κατοικίας, λόγω πολιτικών πιέσεων, ακόμα και ο μεγαλύτερος όγκος των δημοσίων υποδομών διασπάσθηκε απρογραμμάτιστα στη χώρα σε μεγάλο αριθμό μικρών σχετικά έργων, με αποτέλεσμα την περιορισμένη τους συμβολή στην αναπτυξιακή διαδικασία. Ετοι, ακόμη και στα 1966 ο Καράγκωργας σημείωνε ότι το κράτος θα πρέπει να κινηθεί βάζοντας σε προτεραιότητα τις βιομηχανικές ζώνες, τα ολοκληρωμένα δίκτυα μεταφορών - επικοινωνιών, και άλλων υποδομών, καθώς και τη δημιουργία φορέων σχετικών με την ανάπτυξη (Σ.Καράγκωργας, 1966:12-3).

Η πραγματικές δραστηριότητες, με την έννοια αυτή, ήδη έθεταν την *κλίση του καθεστώτος συσσώρευσης προς την υποδομή, γιγαντώνοντας τον τομέα των κατασκευών*. Για τον πρόσθετο λόγο ότι οι τάξεις και τα στρώματα που αναπτύχθηκαν μέσα από τις δραστηριότητες αυτές φρόντισαν να αναπαράγουν τους εαυτούς τους και το κεφάλαιό τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι τόσο το νεοανερχόμενο στρώμα, όσο και το παραδοσιακό κοσμοπολίτικο, συνέκλιναν στην "παροχή" των ΓΣΠ, ή στη λειτουργία τους, και δεν ενεπλάκησαν παρά ελάχιστα στην παραγωγή στον τομέα της μεταποιητικής βιομηχανίας.

4. Συμπεράσματα για το Ρόλο της Υποδομής

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η υποδομή και η διαδικασία των κατασκευών που την υλοποιεί (και αξιοποιεί το "κεφάλαιο υποδομής") έπαιξε καθοριστικό ρόλο στα καθεστώτα συσσώρευσης των δύο πρώτων μεταπολεμικών περιόδων στην Ελλάδα, αφού αποτέλεσε την κατ'έξοχην εγχώρια βιομηχανία. Η κομβική θέση της υποδομής στη διαδικασία ανακύκλωσης του κεφαλαίου θα μπορούσε να περιγραφεί ως εξής:

Αποτέλεσε *πεδίο εισροής κεφαλαίου* από α) το κράτος (και από τις ΗΠΑ μέσω του κράτους), β) από την ελληνική διασπορά (είτε εφοπλιστική και επιχειρηματική είτε από τα εμβάσματα των μεταναστών). Το κεφάλαιο της διασποράς επενδύθηκε ιδιαίτερα τη δεύτερη υποπερίοδο και μέσω της ανάπτυξης της βιομηχανίας, συγκεκριμένα των κεφαλαιουχικών και κυρίως ενδιάμεσων αγαθών τομείς στους οποίους αυξήθηκε η παραγωγικότητα και δημιουργήθηκαν όροι συσσώρευσης. Το κεφάλαιο από τη διαδικασία αυτή εν μέρει διοχετεύθηκε στο κύκλωμα της υποδομής.

Η υποδομή *υλοποιήθηκε* κατ'αρχάς από ξένες εταιρείες αλλά και από σημαντικές ελληνικές, ενώ στη διαδικασία αυτή παρενέβη η μικροϊδιοκτησία και η κερδοσκοπία πάνω στη γη που τροφοδοτούνταν από την εσωτερική μετανάστευση και την αστικοποίηση. Τη

δεύτερη υποπερίοδο, η αύξηση των εισοδημάτων των αστικών πληθυσμών και των αγροτών τροφοδότησε επίσης κατά μεγάλο μέρος τον κύκλο της αστικοποίησης που είχε ευθεία σχέση με την ανάπτυξη της κατοικίας και των λοιπών αστικών υποδομών.

Δημιούργησε *συσσώρευση* και όρους επανεπένδυσης μέσα στον ίδιο τον τομέα και μέσα στη χώρα, τουλάχιστον για την εξεταζόμενη χρονική περίοδο. Ταυτόχρονα διασυνδέονταν στενά με μια πολύ μεγάλη μερίδα του κεφαλαίου της μεταποίησης (πολλά ενδιάμεσα και καταναλωτικά αγαθά), την οποία και εκ των πραγμάτων καθόριζε. Η αύξηση της αγοραστικής δύναμης του πληθυσμού εκφράστηκε και στη μεγέθυνση των αγορών για καταναλωτικά αγαθά. Η δημιουργούμενη συσσώρευση στον τομέα αυτό (του τμII) επίσης σε ένα βαθμό διοχετεύθηκε στο κύκλωμα της υποδομής.

Διασυνδέθηκε με τομείς των γενικών συνθηκών παραγωγής και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (μεταφορές, έγγειες βελτιώσεις, ενέργεια, ύδρευση-αποχέτευση), τόσο ως δημόσια όσο και ως ιδιωτική επένδυση. Ως δημόσια επένδυση, αποτέλεσε βασικό κανάλι μέσα από το οποίο διοχετεύθηκαν οι κρατικές επενδυτικές κυρίως δαπάνες στην οικονομία, αποτελώντας προνομιακό πεδίο άσκησης της δημοσιονομικής πολιτικής, και συνεπώς εργαλείο της. Ως ιδιωτική επένδυση (κατοικίες), και ακριβώς λόγω του μεγέθους της, προκάλεσε τη χρησιμοποίησή της ως ρυθμιστικού παράγοντα για την τόνωση ή όχι της ενεργού ζήτησης.

Τέλος, αποτέλεσε βασικό *μηχανισμό* συγκρότησης, δημιουργίας και διεύρυνσης της τοπικής αστικής τάξης, αλλά και διαφόρων μικροαστικών στρωμάτων σε μια πορεία ισχυροποίησης της ελληνικής αστικής τάξης συνολικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόπουλος, Α. (εκδ.1974): *Οικονομικά*, τόμος 1. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Aglietta, M. (1976): *A Theory of Capitalist Regulation: the US experience*. London: NLB.
- Ανδρεάδης, Σ. (1960): *Προβλήματα Επενδύσεως Κεφαλαίου εν Ελλάδι*. Αθήνα: ιδιωτική έκδοση.
- Ανδρικοπούλου, Ε. (1984): *"Κρατική Παρέμβαση και Περιφέρειες: η ρύθμιση του περιφερειακού χώρου στην Ελλάδα"*. Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ.
- Βαϊτσο, Κ. και Γιαννίσης, Τ. (1987): *Τεχνολογικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Boyer, R. (1988): *Η Θεωρία της Ρύθμισης: κριτική ανάλυση*. Αθήνα: Εξάντας.
- Γιαννίσης, Τ. (1983): *Η Ελληνική Βιομηχανία: ανάπτυξη και κρίση*. Αθήνα. Gutenberg.
- Γιούκας, Π. (1958): *Εισηγητική Εκθεση επί της Οικονομικής Καταστάσεως της Ελλάδος εις την Δ' Διάσκεψιν των Κοινοβουλευτικών του ΝΑΤΟ*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Coutsourmaris, G. (1963): *The Morphology of Greek Industry*. Research Monograph Series, 6. Athens: Center of Economic Research.
- Δελιδάνη, Μ. (1981): *Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας: προβλήματα - επιλογές*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Δουκάκης, Λ.- Ν. (1988): *Εργασιακές σχέσεις: οικονομία και θεσμοί*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Ellis, H. (et al) (1964): *Industrial Capital in Greek Development*. Research Monograph Series, 8. Athens: Center of Economic Research.
- ΕΣΥΕ (1977, 1981): *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*
- ΕΣΥΕ (1951, 1961, 1971): *Απογραφή Πληθυσμού*
- Folin, M. (1981): "The Production of the General Conditions of Social Production and the Role of the State". Στο Harloe, M. and Lebas, E. (eds) *City Class and Capital*, σελ. 51-60. London: E. Arnold.
- Ζολώτας, Ξ (1961): *Περιφερειακός Προγραμματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος. Αρχείον Μελετών και Ομιλών 5.
- Harvey, D. (1982): *The Limits to Capital*. Oxford: B. Blackwell.
- Hirsch, J. (1978): "The State Apparatus and Social Reproduction: elements of a theory of the bourgeois state". Στο Holloway, J. and Picciotto, S. (eds) *State and Capital: a marxist debate*, σελ. 57-107. London: E. Arnold.
- Καράγκωργας, Σ. (1966): "Ο Ρόλος του Κράτους στην Οικονομική Ανάπτυξη". Νέοι Δρόμοι, τεύχος 1. Αθήνα, Δεκέμβρης.
- Καράγκωργας, Σ. (1978): "Οι Οικονομικές Συνέπειες της Στρατιωτικής Δικτατορίας". Στο Παπασπηλιόπουλος Σπ. (επιμ.) *Μελέτες Πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, σελ. 2-34. Αθήνα: Παπαζήσης (αρχικά στο Αντί, τεύχος 1, 1/9/1974, Αθήνα).
- Κατσανέβας, Θ. (1983): *Εργασιακές Σχέσεις στην Ελλάδα*. Επιστημονικές Μελέτες 2. Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Κιντής, Α. (1982): *Ανάπτυξη της Ελληνικής Βιομηχανίας: επιτεύξεις, προβλήματα, προοπτικές*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λιανός, Θ. (1975): "Βιομηχανική Δομή και η Δυναμική της Προσφοράς της Εργασίας". Στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 24. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Lipietz, A. (1987): *Mirages and Miracles: the crises of global fordism*. London: Verso.
- Μηλιός, Γ. (1988): *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. Αθήνα: Εξάντας.
- Μοσχονάς, Α. (1986): *Τα παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα*. Αθήνα: ΙΜΜ.
- Μπαμπανιάσης, Σ. (1985): *Ιδιομορφίες της Ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη: υπάρχει νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο*. Αθήνα: ΙΜΜ.
- Μπενάς, Δ. (1976): *Η Εισβολή του Ξένου Κεφαλαίου στην Ελλάδα: διερεύνηση της μεταπολεμικής περιόδου*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Munkman, C.A. (1958): *American Aid to Greece*. New York: F. Praeger.
- Ομάδα Μελέτης [ΟΜ] (1975): *Οι Οικοδόμοι και η Οικοδομή στη Μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδοτική Ομάδα Εργασίας.
- ΣΕΒ, (1970): *Δελτία*, τεύχος 215. Αθήνα.
- Skayannis, P. (1990): "The General Conditions of Production and Infrastructure: the case of post civil-war Greece". D.Phil Thesis, University of Sussex.
- Ταρπάγκος, Α. (1985): "Η Κατασκευαστική Βιομηχανία και η Κρατική Παρέμβαση". Θέσεις, τεύχος 12. Αθήνα.

- Τράπεζα της Ελλάδος [ΤτΕ] (1977): *Τα πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος*. Αθήνα: ΤτΕ.
- ΤτΕ (1992): *Μακροχρόνιες Στατιστικές Σειρές της Ελληνικής Οικονομίας*. Αθήνα: ΤτΕ.
- Τσουκαλάς, Κ. (εκδ.1981): *Η Ελληνική Τραγωδία: από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Χαραλάμπης, Δ. (1985): *Στρατός και Πολιτική Εξουσία: η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.
- Χασσιό, Ι. (1980): *Ελληνική Βιομηχανία και ΕΟΚ: μελέτη για τις επιπτώσεις από την ένταξη*, τόμος 1. Αθήνα: ΙΟΒΕ.
- Zolotas, X. (1966): *International Labor Migration and Economic Development*. Athens: Bank of Greece Papers and Lectures 21.